

JÜRGEN BEYER

MIS TEEB EESTI LUTERLUSE KULTUURIAJALOOLE HUVITAVAKS?

Koduloos (*Heimatgeschichte*) on kombeks kujutada kodupaiga sündmusi, paigutama neid laiemasse konteksti. Mõnedki Eesti ajaloolased harrastavad Eesti ajaloo uurimist ikka veel kui teatavat laadi laiendatud koduloo-uurimist: fakte Eesti¹ minevikust ei paigutata rahvusvahelisse raami, või igatahes on see raam ahas ja lihtsakoeline. Õnneks leidub tänaseks Eestis küllalt ajaloolasi, kes vaatavad oma õuest kaugemale ja mõistavad mahutada Eesti ajalugu rahvusvahelistesse seostesse.

Mõnelgi neist on ka juba kokkupuuteid viimasel ajal rahvusvaheliselt kõvasti propageeritud suundadega, nagu *rahvusülene ajalugu* või *globaalajalugu*. Elame kahtlemata juba pikemat aega globaliseerunud maailmas, mistõttu on endastmõistetav, et see globaliseerunud maailm mõjutab ka ajaloolaste mõtlemist (jättes täiesti kõrvale rahastamise, mis seatakse tihtilugu sõltuvusse sellest, kas uurija suudab vähemasti *pro forma* rahvusvahelisi koostööpartnereid ette näidata). Ma ei arva aga suuremat kõrvutuste tegemistest näiteks Eesti ja Ida-Aasia või Lõuna-Ameerika maade vahel varauusajal (16.–18. saj). Tollal ei eksisteerinud nende maadega praktiliselt mingeid

sidemeid. Ka puudub enamikul ajaloolastel selleks vajalik keeleoskus, mistõttu sellel tasandil ettevõetud võrdlused jäävad parimal juhul pealiskaudseks või lähevad olulisest koguni lausa mööda. Sellest hoolimata on rahvusülene ajalugu ja globaalajalugu jõudnud tänaseks areneda välismaal tööstuseks, millele on omane eriline massiproduktiooni loogika.

Globaalajaloo ja rahvusliku ajaloo vahele jäävale keskteele käänamine näikse minu meelest viivat mõttekama sihini, nimelt kultuuriruumide kui tervikute uurimiseni. Vajaminevate keelte oskuse poolest on see teostatav. Seejuures tuleks aga vastupidiselt vanemale kultuuriruumiuuringule silmas pidada, et kultuuriruumid võisid olla hoopis suuremad kui selles seoses klassikaliseks peetak Reinimaa. Ka võisid nad omavahel paljudes kihtides kattuda. Kui teoloogia, kirikumuusika, hariduse, šriftide jne puhul on kindlasti põhjust rääkida varauusaegsest luterlikust kultuuriruumist, siis tollase meditsiini horisont oli teistsugune: see hõlmas kogu ladina kultuuri. Kujutav kunst seevastu vaatas sajandeid Prantsusmaa ja Itaalia poole. Ka kaubandus ei olenenud teolo-

¹ Selles essees kasutatakse mõistet *Eesti* anakronistlikult eestlaste asuala tähistusena ka aja kohta enne 1918. aastat.

gelistest eeldustest, vaid toorainete, valmis- kaupade ja tarbijate asukohast.²

Seetõttu ei huvita mind mu enda töödes mitte esmajoones eestipärase selgitamine rahvusvaheliste võrdluste abil, vaid ma kasutan Eesti ainet, valgustamiseks küsimusepüstitusi, mille horisont on sootuks laiem. See on võimalik esmalt neil vähes- tel juhtudel, kus Eestis elanud isikute või siin toimunud sündmuste tähtsus oli töö- poolest rahvusvaheline. Eelkõige on sel- line lähenemisviisi teostatav aga siis, kui Eesti olud – kogu üldise sarnasuse juures – teatavais punktides teiste maade oludest erinesid, või siis, kui allikate seis on teine. Siit järeldub aga seegi, et vaid väike osa Eesti ajaloo sobib seda laadi esituseks, mis loomulikult eeldab, et uurijale on teiste maade allikad ja teaduslikud diskus- sioonid niisama tuttavad kui kodumaised.

Palun oma lugejatelt juba ette vabandust eneseosunduste ebatavaliselt suure tiheduse pärast järgnevat lehekülgedel. Sellel on praktiline põhjus: essee valmis suuresti puhkusel ilma raamatukogu ja interneti- ühendusega. Teisalt on sellel ka sisuline põhjendus: põhiosas on tegemist minu enda uurimustest pärinevate näidete sel- gitamisega. Kummagi on see aga võib-olla ka ootuspärane, kui välismaa ajaloolastelt teadustööle Eesti ajaloo vallas kommentaari paluda. Kindlasti diagnoosiks pal- jud autorid selles selget eestikesksust ja soovitaksid läheneda asjale viisil, millega nad on harjunud oma kodumaal. Kuid nii mõneski suhtes ei ole Saksa ajaloo- teadus

mulle eeskujuks, ja seetõttu astun teadli- kult sammukese veelgi kaugemale. Vormel- list “teised meist” saab “mina minust endast”. Ajalooteaduses on selline asi kuni värskeima trendini, mis rõhutab autobio- graafilist lähenemisviisi, olnud ebatavaline või lausa kohatu, folkloristikas ja etnoloogias seevastu leiab autori tunnetuslik huvi juba pikemat aega tihtipeale väga selget tematiseerimist. Aeg-ajalt lastakse seejuu- res ka üle sihtmärgi, ent põhimõtteliselt on tegemist probleemiga, mis nõuab selget seisukohavõttu isegi neilt, kes postmodern- se teoorialoome pooldajate kilda ei kuulu. Allikakriitiline meetod ei tohiks ju oma- enese teksti ees peatuda. Üldiselt ei tasuks ajaloolastel etnoloogia ja rahvaluuleteaduse uusimate trendide üle muiata. Eks ole ju viimastel kümnenditel ikka ja jälle ilmne- nud, et mõningase hilinemisega võetakse need trendid kasutusele ka ajaloo- teaduses.

Eesti kui perifeeria

Üks Eesti ajaloolaste kõrvaldamatuid prob- leeme on tööik, et välismaal peetakse Eesti ajalugu perifeerseks. Küsimus pole seejuu- res niivõrd selles, kas Öhtumaa serval asetsev Eesti oli perifeeria varasemal aegadel. Heade argumentide toel võib väita, et Läänemereprovintsid olid näiteks 17. sajandil Rootsi ja 18. sajandil Vene emamaast paljuski ees, jah, neid annaks kirjeldada koguni keskusena pärisorjusele, mis kujutas endast Euroopa ajaloo tähtsat – ehkki tänapäeval vähe hinnatud – ühis-

² Vrd J. B e y e r, *Lay prophets in Lutheran Europe (c. 1550-1700)*. Leiden, Boston, 2009 (ilmumas), ptk 1.

konnavormi. Probleem seisneb hoopis selles, et enamik varauusaja uurijaid tegeleb Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa või Itaaliaga. Seetõttu keerlevad rahvusvahelised diskussioonid just neis maades toimunud muutuste ümber. Kui mõnel Norra ajaloolasel õnnestub tuvastada, et need samad muutused esinesid põlvkond või paar hiljem ka Norras, siis nähakse selles äärmisel juhul nimetatud maade keske rolli kinnitust, kuid enamasti ei pöörata sellele üldse laiemat tähelepanu. Madalmaid kujutavad endast erijuhtumit. Üldiselt tunnustatud on küll nende üleeuroopaline tähtsus varauusajal, ent neil ajaloolastel, kes hollandi keeles ei loe, näib olevat selle kogukonna funktsioneerimisest üksnes ähmane ettekujutus.

Seda olukorda ei ole võimalik kuigi-võrd muuta. Esiteks on neist maadest lähtunud kahtlemata tähtsad vaimuloovoolud (nagu renessanss, reformatsioon, valgustus). Teiseks suudab enamik varauusaja uurijaid nende maade keeltes lugeda, sellal kui ülejäänud maid puudutavad allikad ja teadusuuringud jäävad nende ees keelelistel põhjustel lukku.

Eesti ajaloo perifeerne asend tuleneb niisiis ajalooteaduse tänapäevast. Oleks tühi töö ja vaimunärimine argumenteerida, et Vene impeeriumis mängisid Läänemereprovintsid kesket rolli või et Eestis toimunud aproprieerimisprotsessi uurinud võiksid postkoloniaalsest vaatenurgast väga kõnekad olla. Varauusaja uurijate enamusele jääb Eesti perifeerseks. Seda on hõlpus kvantifitseerida rahvusvaheliste konverentside, nagu *Sixteenth Century Conference*, näitel. Saksamaa või Prantsusmaa ajaloo sektsioonidesse tuleb keskelt-

läbi kaksikümmend kuulajat, Skandinaavia ajaloo üritustele leiab tee heal juhul kümme inimest, aga Soome, Eesti või Läti ajaloo vastu tunneb huvi maksimaalselt viis ajaloolast. Seejuures on päevselge, et kuulajate arv ei sõltu ettekannete kvaliteedist ega ettekandjate mainest oma erialal. Asi on lihtlaselt laialt levinud ettekujutustes tsentrumist ja perifeeriast.

Kuivõrd tahe äratada laiemat rahvusvahelist huvi Eesti ajaloo vastu Eesti ajaloo enese pärast on perspektiivitu, siis tuleb – kui sooviks on kirjutada rahvusvahelisele publikule – suuta näidata, et Eesti ajalugu võib lisada tsentrumi ajaloole midagi täiendavat. Selle teesi illustreerimiseks kavatsen tuua järgnevalt mõningaid näiteid omaenda töövaldkonnast, luterluse kultuuriajalooost varauusajal.

Luterluse kultuuriajalugu

Mõnedki lapsed õpivad veel koolis, et 31. oktoobril 1517 naelutas Martin Luther oma 95 teesi Wittenbergi lossikiriku uksele. Lutheri vasaralöökidega olevat alanud uus ajastu. See on vale ja õige ühel ajal. Teeside uksele naelutamine on kõigest vaga ja meeldejääv legend, kuid ladinakeelsete teeside trükkimisega hakkas liikumine, mida tänapäeval nimetame reformatsiooniks, tõesti kogu Saksamaal ja poolles Euroopas levima. Ehkki kiriku elu formaalne ümberkujundamine (jumalateenistuse vormide muutmise, jutlus Wittenbergi vaimus, kloostrite kaotamine, koolisüsteemi ja vaesteabi ümberkorraldamine) toimus mõnel pool (näiteks Eestis ja Liivimaa linnades) väheste aastate jooksul, vältas ühiskondade täielik ümbervor-

BEYER 81

mimine umbes kaks põlvkonda. Alles siis olid enne reformatsiooni sirgunud aastakäigud surnud ja nende lapsed ning lapse-lapsed uues vaimus üles kasvatatud (või, kui eelistada teistsugust vaateviisi, indoktrineeritud). Ka läks – eriti maapiirkondades – aega umbes 16. sajandi lõpuni, enne kui enamikus kirikuruumides said lõpule viidud vajalikud kohendused: külgaltarite eemaldamine, püsikantsli ja -pingistiku ehitamine jne.

Sellega polnud aga reformatsiooni lõpp veel käes. Igal järgneval põlvkonnal oli oma reformikava, mida üritati rohkem või vähem edukalt teostada. Laias laastus arenesid kõik luterlikud maad paralleelselt, ehkki mitte just alati ühes tempos. Luterlike maade hulka kuulusid Taani-Norra (kaasa arvatud Island, Gröönimaa, Fääri saared, Schleswig, Holstein ja Oldenburg), Rootsi-Soome (kaasa arvatud Ingeri-, Eesti- ja Liivimaa ning mõned provintsid Saksamaal), Kuramaa ja paljud Saksa Rahvuse Püha Rooma keisririigi territooriumid, valdavalt põhjapoolses osas. Neis piirkondades oli luterlus peaaegu kõikjal monopoolse seisundiga riigireligioon. Luteri vähemusi leidis ka mõnel muul maal, eriti Madalmaades ja Transilvaanias.

Eesti esineb luterlike maade loetelus ainult kaudselt. Teatavasti hõlmas tänase Eesti riigi territoorium tollal Eestimaad ja Liivimaa põhjaosa. Eesti ajaloolastel on sellegipoolest harjumus tegelda üksnes tänase riigi territooriumiga, jättes seejuures tähelepanu alt kõrvale näiteks Liivimaa pealinna, kus langetati kõige tähtsamaid otsuseid. Ent sama lugu on teistegi maade ajaloolastega. Rootsi ajaloolased uurivad

väga vähe “impeeriumi idapoolt” (st Soomet), seejuures seisab suurem osa neist loomulikult ühtlasi silmitsi praktilise probleemiga, et nad ei ole võimelised soome keeles lugema. Ometi kaasavad isegi Taani ajaloolased vaid haruharvadel juhtudel oma uurimustesse Gotlandi või Skåne (mis loovutati Rootsile vastavalt 1645. ja 1658. aastal), ehkki rootsi keeles suudaksid nad vaevata lugeda. Piirdumine omaenda maa ajalooa pärineb 19. sajandi rahvusriiklikust traditsioonist. Tollal Eesti rahvusriiki küll veel ei olnud, ent Eesti ajalooteaduse tekkides võeti rahvusvahelise ajalooteaduse aluseeldused kaunis läbimõtlematult kasutusele.

Vastavalt sellele esineb ühes keskmises saksakeelses reformatsiooniajalooos Vana-Liivimaa linnadest ainult üks, nimelt Tartu, sest seal korraldas Melchior Hoffmann pildirüüste. Seejuures ei huvita Saksa ajaloolasi tepe, et see toimus just nimelt Tartus. Asja peetakse teatamisväärseks üksnes seetõttu, et hiljem külvas Hoffmann veelgi rohkem segadust Saksamaal. Pärast seda, kui sotsiaal- ja kultuuriajaloolised lähenemisviisid olid ajalooteaduses kinnistunud, muutus reformatsiooni konkreetse elluviimise viiside uurimine linnades ja maal reformatsioonilise mõttevara ideedeajaloolisest uurimisest küll tähtsamaks, kuid niinimetatud perifeeria jääb seejuures ometi edaspidigi perifeeriaks. Seetõttu pole ikka veel ühtegi põhjalikku uuemat uurimust üldse esimest suurlinnast, kus luteri usk vastu võeti, nimelt Riiast 1522. aastal.

Ehkki enamik luterlust käsitlevaid töid huvitub vaid oma maast, tasub vaadelda varauusaegset luterlust ühtsena, sest, nagu

juba öeldud, põhiosas kulges luterlikes maades areng paralleelselt. Eesti moodustab luterlusest küll vaid väikse osa, kuid tervikperspektiivi silmas pidades on see osa mitmeski suhtes eriti huvitav. Selle tõenduseks kavatsen tuua järgnevalt mõned näited. Loomulikult käivad minu mõttearendused *mutatis mutandis* ka suurte osade kohta tänasest Lätist, nimelt Kuramaa ja Lõuna-Liivimaa kohta, ja suuremate teisendustega teistegi maade, nagu Soome ja Norra kohta.

Rahvalik lugemisvara

Reformatsiooni üheks tagajärjeks oli see, et väga paljud (ja alates 18. sajandist peaaegu kõik) oskasid nüüd trükitud raamatuid lugeda, kirjutada oskasid aga alles suhteliselt vähesed ja veelgi vähem oli neid, kes jätsid endast maha kirjalikke tekste. Säilinud on terve hulk trükitud raamatuid, mille hõlvamiseks – loomulikult jällegi rahvuspiiride raames – on viimasel sajal aastal koostatud retrospektiivseid rahvusbibliograafiaid. Kahjuks teatakse aga vähe sellest, kes neid üksikuid teoseid luges. Vastuste otsimisel võib olla abi Eesti materjalist, sest sotsiaalne segregatsioon kulges siin piki keelepiire. Kui mõni teos ilmus eesti keeles, siis oli see suunatud elanikkonna alamkihile (kui 17. sajandi juhuluule, mis oli ajaviide haritumate ringis, siinkohal vaatluse alt kõrvale jätta). Loomulikult ei tähenda see tingimata veel, et eestlased neid raamatuid ka *lugesid*. Palju varaseid eestikeelseid raamatuid ilmus teatavasti kakskeelselt rööptrükis: vasakul saksa, paremal eesti keeles. Need raamatud olid suunatud pastoritele. Ees-

tikeelne osa oli mõeldud ettelugemiseks kirikus, saksakeelne osa vaimulikele paremaks orienteerumiseks ja abiks kirjapandu mõistmisel. 17. sajandi vältel saksa- ja eestikeelsete rööptekstidega väljaannete arv üha kahanes, ent mõned tekstiosad, mida peeti nähtavasti eesti lugejatele üleliigseks, esinesid veel kuni 18. sajandini üksnes saksa keeles (nagu näiteks lauluraamatute registrid).

Kui jätta kõrvale pastoritele mõeldud eestikeelne kirjandus, siis mida võis eesti rahvas trükitud kujul õigupoolest üldse lugeda? Põhiosas oli tegemist katekismuste, lauluraamatute, perikoopide, kannatusloo ja “Jeruusalemma hävitamisega”; 18. sajandil lisandusid veel almanahhid. Nimetatud kiriklikud trükised on enamasti küll varustatud omaette tiitellehtedega, ent väga tihti köideti need kokku konvoluudiks, mis sisaldas siis kõike, mida üks luterlane hingeõndsuseks vajab. Piibel selle hulka, igatahes veel kuni 18. sajandini, ei kuulunud. Kirikukirjandust trükiti nii suurtes tiraažides ja nii paljudes eksemplarides, et nende raamatute suunatuse üksnes kirikhärradele, köstritele ja koolmeistritele võib välistada. Kui leidub raamatuid, mille puhul nimetus “rahvaraamat” paika peab, siis on nendeks just needsamad kiriklikud standardteosed, mida kokkuköidetud kujul tuntakse “käsiraamatute” nime all. Neid tekste ei läinud tarvis mitte ainult kirikus jumalateenistuse ajal. Neid võis kasutada ka õppematerjalina koolis või lugeda hingekosutuslektüürina kodus. Lauluraamatu laule lauldi näiteks ka tööd tehes. Sarnased käsiraamatud olid levinud kõigis luterlikes maades. Tõsi küll, Eesti kuulub maade hulka, kus üksikute osade

BEYER 83

täieliku tõlkimisega jõuti ühele poole kõige hiljem.³

Pika kirjakeelse traditsiooniga luterlikes maades on raske teha trükipärandi massis kindlaks kirjutised, mida lugesid laiad rahvahulgad. Eestis on see siin valitsenud keelelise segregatsiooni tõttu retrospektiivse rahvusbibliograafia abil⁴ suhteliselt lihtne. Selles valdkonnas on Eestil rahvaliku lugemisvara teemalistele rahvusvahelistele diskussioonidele palju pakkuda. See kehtib ka veel 19. sajandi kohta.⁵

Hernhuutlased

Hernhuutlaste teemal tehtud uurimused rajanevad peaaegu eranditult hernhuutlaste poolt asutatud paikade (*Gemeinorte*), nagu Herrnhuti, Christiansfeldi või Zeisti rikkalikel arhiividel. Need arhiivid sisaldavad aga eelkõige ametlikku ja ametlikult aksepteeritud kirjavara. Näiteks on elulood, mida iga hernhuutlane pidi enne surma kirjutama, jõudnud meieni enamasti versioonis, mille pastor matustel ette luges.

Kaugeltki mitte kõik hernhuutlased ei elanud aga seesugustes väikelinnades, mis olid rajatud üksnes hernhuutlaste tarbeks. Paljud elasid niinimetatud diasporaas, kus

nad jäid edaspidi oma kohaliku koguduse liikmeks, ent orienteerusid hernhuutlaste usuelule ja – kui tee polnud liiga pikk – külastasid aeg-ajalt mõnda hernhuutlaste asulat. Diasporaa liikmete kohta leidub eelpool nimetatud suurtes arhiivides teavet vaid riivamisi.

Vennastekogudused Eestis arvati samuti diasporaa hulka. Siinsete hernhuutlike asutuste arhiivide kunagisele olemasolule puudub samahästi kui igasugune viide, kuid hernhuutlikke kogusid leidub Eesti Kultuuriloolises Arhiivis Tartus. Need käsikirjad – enamjaolt eestikeelsed – pärinevad ilmselt erinevatest hernhuutlikest perekondadest. Need on hernhuutluse kui terviku jaoks huvipakkuvad, sest dokumenteerivad hernhuutlike ilmikute lugemis- ja kirjutamiskultuuri sõltumatult hernhuutlaste omaasulate keskselt juhitud arhiividest. Siin võib näha, millised tekstid olid ilmikute hulgas nii populaarsed, et need tõlgiti ka eesti keelde. Mõnedki tekstid koguni kirjutati otse eesti keeles. Tõik, et tegemist on ühtlasi varaseima eestikeelse kirjandusega, mille autoriteks on eestlased, on Eesti vaatenurgast loomulikult huvitav, ent rahvusvahelist teadust vaimustab see siiski üksjagu vähem kui võimalus saada

³ J. B e y e r, Strategien zur Hebung der Frömmigkeit in Est- und Livland (1621–1710). Konfessionalisierung und Pietismus. Rmt-s: Confessionalism and Pietism. Religious reform in early modern Europe. Ed. F. van Lieburg. Mainz, 2006, lk 111–128 (eesti k-s: Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710). Konfessionaliseerimine ja pietism. Rmt-s: Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. Kd 3. Toim E. Küng. Tartu, 2009 [ilmumas]); J. B e y e r, Schwedische Lesestoffe in Est- und Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Rmt-s: Books and libraries in the Baltic Sea region from the 16th to the 18th century. Eds. L. Kõiv, T. Reimo. Tallinn, 2006, lk 165–171.

⁴ E. A n n u s, Eestikeelne raamat 1525–1850. Tallinn, 2000.

⁵ J. B e y e r, Are folklorists studying the tales of the folk? *Folklore*, 2010 (ilmumas), kd 121.

sissevaadet hernhuutlike ilmikute elumaa-
ilma.⁶

Juhuluule

Nagu eespool juba mainitud, ei olnud 17. sajandi eestikeelne juhuluule suunatud eestlastele. Muidugi edendas selline luule talupojakeelega kunstipärast ümberkäimist, mis aitas omakorda kaasa sellele, et aja jooksul suutis keel vallutada endale uusi valdkondi. Kahjuks on juhuluulet käsitlevas Eesti teadlaste mahukas uurimistöös leidunud kuni viimase ajani mõningaid valgeid laike. Süvitsi on tegeldud küll ladina-, kreeka-, ülemsaksa- ja eestikeelsete luuletustega, aga mitte – tõsi küll, väga haruldaste – muukeelsete luuletustega.

Kui aga needki luuletused vaatluse alla võtta, siis terendab korraga uus kronoloogia. 1637. aasta lõpul ilmusid esimesed tallinna-keelsed juhuluuletused Tallinnas, 1638. aasta algul esimesed alamsaksakeelsed luuletused Tartus. Viimastes kasutusel leidnud keele näol ei olnud aga tegemist mitte juba peaaegu välja surnud keskalamaksa keelega, mis kujutas endast suhteliselt standardiseeritud kirjakeelt, vaid pommeri murdega.

Ajendi kirjutada luuletusi seni vaid hädapäraselt kirjakeelestatud keelevormides andis ilmselt uus Saksamaalt lähtunud kirjanduslik mood: vaid mõned aastad varem oli Saksamaal hakatud kirjutama

juhuluuletusi kohalikes murretes. Enamasti oli tegemist pulmaluuletustega, mis reeglina olid meelelahutuslikud ja kohati frivoolsedki.

Seni on eestikeelseid juhuluuletusi meelsasti seondatev nimeka luuletaja Paul Flemingi Tallinnas viibimisega 10. jaanuarist 1635 kuni 2. märtsini 1636. Mina selleks põhjust ei näe. Fleming ei luuletanud Tallinnas – kui üks rida välja arvata – murdes. Nähtavasti on meil tegemist mehhanismiga, mis ühendab automaatselt pisutki tähendusrikkamad ilmingud kodumaises ajaloos Euroopa kultuuriloo õige suurte kujudega (klassikaliseks näiteks on Eesti uurimused Bengt Gottfried Forseliusest!).

Pärast seda, kui uus mood kirjutada luuletusi vähe kirjakeelestatud keeltes oli Tartu ülikoolis etableerunud, laiendati seda teistelegi seal arvesse tulevatele keeltele. 1642. aastal ilmus kaks venekeelset luuletust, 1643. aastal üks tartu-keelne pulmaluuletus ja 1652. aastal üks läti-keelne luuletus. Rootsi-keelsed luuletused (alates 1642. aastast) on seejuures, tõsi küll, standardkeelsed.

Kvalitatiivne hüpe, millele senine teadusuuring ei ole tähelepanu pööranud, leidis aset 17. sajandi teisel poolel. Pärast seda, kui olid ilmunud esimesed leinaluuletused – 1652. aastal tartueesti, 1671. aastal tallinnaeesti keeles –, neis keeltes pulmaluuletusi enam ei trükitud. Läti keeles

⁶ J. B e y e r, Herrnhutische Lebensläufe aus Est- und Livland (ca 1730–1850). Eine Erzähltradition. Rmt-s: Interdisziplinäre Pietismusforschungen. Beiträge zum Zweiten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2005. Hg. U. Sträter *et al.* Tübingen, 2009 (ilmumas).

kulges see protsess mõnevõrra aeglasemalt. Saksamaal kasutati pulmaluuletustes meel-
sasti murret, sest talupojakeele abil oli
võimalik saavutada koomilist efekti. Leina-
luuletuste puhul peeti murret kohatuks. Eesti
ja läti keele jaoks tähendas leinaluuletuste
esiletõus ja pulmaluuletuste kadumine seda,
et need keeled olid tõsiseltvõetavate kirja-
keeltena etableerunud, samal ajal kui Sak-
samaal või Rootsis kõneldud murretel see
ei õnnestunud.⁷

Ka Eestist pärinev juhuluule võib lisada
rahvusvahelisele uurimisele niisiis olulisi
tähelepanekuid. Murdeluulet on tavaks
pidada pelgalt regionaalseks veidruseks,
ehkki tegemist oli rahvusvaheliselt levinud
fenomeniga. Eestist pärinevad luuletused
osutavad, et tühtlasi oli tegemist seni kirja-
panekuks kõlbmatuks peetud keelte kirja-
keelestamisega. See oli tähtis samm keelesse
suhtumise ja keele üle mõtlemise ajaloos.

Ajalooline semantika ja mõisteajalugu

On üldteada, et aja jooksul keeled muutuvad.
See puudutab keele kõiki aspekte: lausehi-
tust, sõnavara, hääldust jne. Niisama häs-

ti on teada, et eesti keel on eri aegadel lae-
nanud palju sõnu alamsaksa, kõrgsaksa,
vene, soome jne keelest.⁸

Lähemal vaatlusel võib nentida, et sõnad
muudavad oma tähendust ka pärast nende
laenamist. Seejuures võib tähenduse areng
kulgeda paralleelselt keelega, millest sõna
on laenatud, või otsida uues keeles omi
radu. Üksikute sõnade tähenduse arengu
üksikasjalik jälgimine on mõnegi keele
puhul suhteliselt lihtne: tuleb lihtsalt vastav
ajalooline sõnaraamat (näiteks vendade
Grimmide *Deutsches Wörterbuch*, *Oxford
English Dictionary* või *Ordbok över svenska
språket*) lahti lüüa ja järele vaadata. Eesti
keele puhuks säärast sõnaraamatut aga ei
eksisteeri ega ole kahjuks ka kavandatud.

Tõeliselt huvitavaks muutub ajalooline
semantika (mida juhul, kui seda harrastatak-
se ajaloolises kontekstis ja suhteliselt abst-
raktsete terminite puhul, nimetatakse meel-
sasti ka mõisteajalooks⁹) aga alles siis, kui
jälgida seda paralleelselt mitmes keeles.
Keeleteaduses eksisteerib ägedaid vaidlusi
põhjustanud mõiste “keeleliit” (*Sprach-
bund*), mille täpse definitsiooni osas puu-
dub üksmeel. Asja sisuks on põhimõtteli-
selt see, et ühes regioonis kõneldavad keeled,

⁷ I. M a i e r, J. B e y e r, Zwei russische Gelegenheitsgedichte aus Dorpat (1642) und ihr schwe-
discher Verfasser Johan Roslin. *Scando-Slavica. Annual international publication for Slavic and
Baltic philology, literature, history and archaeology*, 2008, nr 54, lk 102–134; J. B e y e r, Der
Beginn Dorpater Gelegenheitsdichtung in Volkssprachen. Mit einer Edition dreier nieder-
deutscher Gelegenheitsgedichte von Adrian Verginius aus dem Jahr 1638. Rmt-s: Innovationen
im Schwedischen Großreich. Eine Darstellung anhand von Fallstudien. Hg. Ch. Schmelz, J.
Zimdars. Hamburg, 2009, lk 181–207.

⁸ Vrd J. B e y e r, Europas Mitte liegt am Rande des Abendlandes. Estland im Zentrum europäi-
scher Kultureinflüsse. Rmt-s: Europas Mitte – Mitte Europas. Europa als kulturelle Konstruk-
tion. Hg. K. Pöge-Alder, Ch. Köhle-Hezinger. Jena, 2008, lk 111–134, siin lk 114–118.

⁹ Vrd Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in
Deutschland. Hg. O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck. 8 kd. Stuttgart, 1972–1997; Handbuch
politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680-1820. Kd 1 jj. München, 1985 jj.

mis omavahel suguluses ei ole, sarnastuvad. Niisugust ühist keeleruumi võib täheldada varauusajal (ja osaliselt isegi kuni Teise maailmasõjani) luterlike maade keelte puhul. Sellele ühtsusele pandi alus juba keskajal, kui keskalamsaksa keel oli Põhja- ja Kirde-Euroopas *lingua franca*. Seetõttu on õieti vähe üllatav, aga teadustöodes seni vaevalt tematiseeritud, et luterlik reformatatsioon levis just nimelt sellel maa-alal. Paljud laenuklõpsid klassikalistest või romaani keeltest leidsid tee Põhja- ja Kirde-Euroopasse keskalamsaksa ja hiljem ülemsaksa keele vahendusel. Regiooni haritlaste jaoks oli saksa keel ladina keele kõrval tähtsaim võõrkeel, isegi siis, kui Saksamaal endal nautis 18. sajandil ülimalt prestiiži prantsuse keel. Selle maa-ala keeltes võib märgata hulgaliselt paralleelseid laene, ent sattuda seejuures aeg-ajalt ka huvitavaile kõrvalekalletele. Kahest näitest peaks piisama.

Saksa- ja põhjagermaanikeelne sõna *Landvolk/landfolk* tähendas keskajal lihtsalt “kohalikke inimesi”. Selles tähenduses kasutati seda ka Vana-Liivimaa eestlaste ja lätlaste puhul. Eestlased tõlkisid mõlemad osised ja said kokku *maarahva*. Sõna võis “kohalikke” tähendada edaspidigi, ent leidis järjest enam kasutust Eestimaa ja Põhja-Liivimaa kohalike, nimelt “eestlaste” tähistamisel. 19. sajandil oli Saksamaal tähendus

“kohalikud” ununenud; sõna tähendas nüüd “maal elavat rahvastikku” vastandina linnaelanikkonnale. Eesti rahvusliku liikumise juhtkujud olid kaasaegse saksa keelega loomulikult tuttavad (kuid ilmselt vähem keeleajalooga), ja neile ei mahtunud pähe, et nende edasipüüdlik rahvas ühes tekkiva kodanlusega samastatakse *maarahvana* maal elava talurahvaga. Seetõttu võtsid nad käibe saksa keelest laenatud uue enesetähistuse *eestlased (Esten)*. Pärast seda kui tähendus “eestlased” oli sõnast *maarahvas* välja aetud, lülitus eestikeelne sõna taas luterlaskonna enamuse keeltes leiduva vaste tähendusarengusse. Seda kasutati peamiselt maaelanike tähenduses. Vahemäng etnonüümina oleks vajunud unustuse hõlma, kui maausulised poleks vana sõna välja kaevanud, uskudes enese ekslikult nõnda taas elavdatavat aastatuhandete vanuse, autohtoonse traditsiooni ja saavat sellega oma käsutusse enesetähistuse, mis ei ole saksa keelest laenatud.¹⁰

Sõna *nöörima* olgu teiseks näiteks. Udo Uiibo meenutas hiljaaegu, et see sõna on laenatud alamsaksa keelest.¹¹ Ka tähendusele “liigkasu võtma, välja pigistama, koorima, nülgima” leidis ta kirjaliku viite ühest alamsaksa keele sõnaraamatust.¹² See tähendus on fikseeritud küll teisteski alamsaksa keele sõnaraamatutes, kuid mitte aja

¹⁰ J. B e y e r, Ist *maarahvas* („Landvolk“), die alte Selbstbezeichnung der Esten, eine Lehnübersetzung? Eine Studie zur Begriffsgeschichte des Ostseeraums. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2007, kd 56, lk 566–593. Seal käsitletakse ka sõnu *maakeel* ja *maamees*, mis tegid läbi sarnase tähendusarengu.

¹¹ U. U i i b o, Etümoloolilisi märkmeid (VI). *Keel ja Kirjandus*, 2008, nr 12, lk 981–990, siin lk 998.

¹² J. F. S c h ü t z e, Holsteinisches Idiotikon ... Altona, 1806, kd 4, lk 146: “snören: die Schnur über den Weg ziehen um ein Trinkgeld. Handwerksgebrauch der Steinpflasterer und Zimmerleute”.

kohta enne 1600. aastat. Tõsi küll, tähendus “liiga kallist hinda võtma, kavalusega rahast ilma jätma” leidub ka ülemsaksa keeles. Selles tähenduses kasutati sõna *schmüren* eelkõige “alamas keeles” (“in niederer sprache”). Sõna niisugune kasutus kujunes välja ilmselt kahel teel: 1) käsitöölised (nagu Uibo näites), viljakoristajad või pulmalised tõkestasid nõõriga tee ja lasid maksujõulisi möödujaid läbi ainult jootraha vastu. 2) Üks piinaviise kandis “nõõrimise” nime.¹³ Huvitav võrdlevas perspektiivis on see, et alamsaksakeelne sõna *snoren* laenati keskajal kõigisse Reykjavíki ja Riia vahel räägitud keeltesse, kuid ainult eesti keel tegi kaasa sõna *schmüren* uus-aegse tähenduslaidnemise.

Kui peaks leiduma mõni metseen, siis tasuks näha vaeva ja koostada alamsaksakeelsete laensõnade sõnaraamat taani, norra, islandi, rootsi, soome, tallinnaeesti, tartueesti ja läti keeles.¹⁴ Siis võiks ühe käeliigutusega tuvastada, kas ühe või teise laensõna tähenduse areng on nimetatud keeltes kulgenud paralleelselt või kus on mõni keel käänanud eri teele. See annaks lisapidpunkte ka laenude dateerimiseks: kui näiteks mõni alamsaksa laensõna on eesti keeles fikseeritud alles 19. sajandil,

aga jõudnud läti keeles paberile juba 16. sajandil, siis on põhjust oletada, et see sõna on umbkaudu niisama vana ka eesti keeles.¹⁵ Samuti lubaksid vanemas kirjakeeles esinevad laensõnad teha järeldusi alamsaksa sõnade häälduse kohta, ja seda mitte ainult umlaudi korral (mis jäeti keskalamaksa keele õigekirjas tavaliselt märkimata), vaid näiteks ka ladina algupäraga sõnade puhul, nagu eesti *advokaat* ja läti *avokāts* või eesti *superdent* ja läti *superdents*, mis varauusaja alamsaksakeelsetes trükkides esinevad üha kujul *Superintendent* või *Advokat* ja mille lihtsustunud hääldus on dokumenteeritud alles 19. sajandil.¹⁶

Prohvetid

Eesti biograafiline leksikon teab ühest minu nimekaimust rääkida järgmist: “Jürgen, Meisseni, usuline meeliskleja, ilmus 1557. a. talvel Liivimaale, nagu kroonik Balth. Russow jutustab; liikus paljajalu ja poolpaljalt mööda Liivi linnu ja külasiid, manitsedes meelearandamisele. Arvat. on talupojad ta viimati tapnud.”¹⁷ Seda nappi teadet võiks veel paljuski täiendada ja täpsustada: Jürgen ei tulnud arvatavasti Meis-

¹³ J. ja W. G r i m m, Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1899, kd 9, vrg 1405–1408, tsitaadid vrg 1408.

¹⁴ Tõenäoliselt oleks mõttekas käsitleda ühtlasi hollandi laensõnu, sest neid on üksikjuhtudel raske alamsaksa sõnadest eraldada.

¹⁵ Vrd J. B e y e r, Om anvendelsen af det svenske sprog i Estland og Livland i 1600- og 1700-tallet. Rmt-s: Svenska språkets historia i östersjöområdet. Ed. S. Lagman et al. Tartu, 2002, lk 59–80, siin lk 65.

¹⁶ Vrd O. M e n s i n g, Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch. Neumünster, 1927–1935, kd 1–5, siin kd 1, vrg 70, kd 4, vrg 939.

¹⁷ R. K [l e i s], Jürgen. Rmt-s: Eesti biograafiline leksikon. Tartu, 1926–1929, lk 184.

senist. Ta jutlustas juba 1546. aastal Riias ja käis ühtelugu usinalt kirikus. Hiljem nähti teda ka veel mitmel pool Saksamaal.

Oma rännakute tõttu Saksamaal vääricks Jürgen mõnes ajalooraamatus, mis käsitleb reformatsiooni vastuvõttu lihtrahva seas 16. sajandil, ainult joonealust märkust. Ent suur on seevastu tema juhtumi tähendus Euroopa kirjandusloole. Üks Jürgeni kirjeldusi – tõenäoliselt just Balthasar Russowil esinev hiline ja ohtrate imemotiividega rikastatud kirjeldus – näib olevat leidnud kasutust võimaliku eeskujuna 1602. aastal ja seejärel mitmes järeltrükkis ning tõlkes ilmunud lendkirjale Ahasveerusest, “igavesest juudist”. Seesinane Ahasveerus olevat olnud Jeruusalemma kingsepp, kes polevat lubanud Kristusel teel ristilöömisele oma maja ees hinge tõmmata. Karistuseks pidavat Ahasveerus igavesti paigast paika rändama.

Sarnaseid jutustustraditsioone leidis juba keskajal, kuid Ahasveeruse välimuse ja tegevuse kirjeldus langeb üksikasjadeni kokku Russowi Jürgeni-kirjeldusega. Nn rahvaraamatuna “igavesest juudist” jõudis see lugu loendamatu lugejateni üle kogu Euroopa ja kujunes omakorda eeskujuks arvutuile kirjandusteostele. Prohvetina Liivimaal oli Jürgenil pelgalt kohalik ja lühiajaline tähendus, eeskujuna jutustusele Ahasveerusest oli tal aga suur tähendus

Euroopa kirjandusele ja – mida küll Jürgenile isiklikult süüks panna ei saa – ka antisemitismi ajaloole.¹⁸

Ühe teise eesti- ja liivimaise prohvetliku ilmingu järelmid nii kaugele ei ulatunud. Saksimaa prohvet Georg Reichard läkitas 1630. ja 1640. aastatel oma sekretäri Laurentius Matthæi ringreisile peaaegu kõigisse luterlikesse maadesse, kus too müütas Reichardi kirjatöid ja kerjas varakait isikutelt – osalt hea eduga – toetust. Baltikumist pärinevad allikad dokumenteerivad, kuidas Reichard ja Matthæi oma laiahaardelist äri organiseerisid, muu hulgas anti osa Reichardi kirjutistest illegaalselt Riias trükki.¹⁹

Lõpumõtlklusi

Muidugimõista ei räägi miski selle vastu, kui viljelda Eesti ajalugu tema enese pärast. Eesti ajalugu ei ole põhimõtteliselt vähem huvitav kui Prantsusmaa ajalugu, ja herderlikus mõttes on kõigi maade ajalugu ühevõrra tähtis.

Ometi ei harrastata ajalookirjutust ühiskondlikus vaakumis. Ajalugu on koolides õppeaineks, ja võimaluse tulevasi põlvkondi ajalooõppe kaudu ühes või teises mõttes mõjutada jätavad õppekavad Euroopas vaid haruharva kasutamata. Niikaua kui Eesti poliitikutud peavad Eesti rahvustead-

¹⁸ J. B e y e r, Jürgen und der Ewige Jude. Ein lebender Heiliger wird unsterblich. *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*, 2008, kd 64, lk 125–140 (eesti k-s: Jürgen ja “igavene juut”. Elav pühak saab surematuks. *Tuna*, 2009, nr 2, lk 28–38).

¹⁹ J. B e y e r, George Reichard und Laurentius Matthæi. Schulmeister, Küster, Verfasser, Buchhändler und Verleger im letzten Jahrzehnt des Dreißigjährigen Krieges. Rmt-s: Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900. Vergleichende Perspektiven. Hg. A. Messerli, R. Chartier. Basel, 2000, lk 299–333.

vuse edendamist olulisemaks euroopalike või kosmopoliitsete mõtteviiside viljelemisest, ei kao nõudlus rahvusliku ja Eestile keskendatud ajalooõppe järele kuhugi ka edaspidi ning ülikoolidelt tellitakse endiselt vastava kvalifikatsiooniga õpetajate koolitust.

Imelikul kombel esitab haridus- ja teadusministeerium samal ajal Eesti ajaloo-teadusele sootuks teistsuguseid nõudmisi – nii nagu ka ülejäänud teadustele. Eesti teadlased on kohustatud avaldama oma töid “maailma tasemel” rahvusvahelise mainega ajakirjades, nii nagu see on kombeks loodusteaduste puhul. Seal töötavad ju tõesti uurijad igast maailma nurgast võrdsetel tingimustel, kui tegu on näiteks kosmose, kliima või teoreetilise füüsika uurimisega.

Ajalookirjutus seevastu on peaaegu alati regionaalse suunitlusega. Kui jätta kõrvale üksikud spetsialiseerunud ajakirjad, nagu *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* või *Journal of Baltic Studies*, mida peavoolu esindavad varauusaja uurijad isegi mitte ei lehitse, siis ei ole võimalik Eesti ajaloo probleeme lahkavaid uurimusi, mis vas-

tavad ülesehituselt ja kvaliteedilt parimatele uurimustele Prantsusmaa ja Inglismaa ajaloost, rahvusvahelise mainega ajakirjades avaldada, sest neid peetakse perifeerseks. Niisuguste väljaannete veergudele pääsemiseks ja seega ka ministeeriumi bürookraatide nõudmiste täitmiseks on Eesti ajaloolastel vaid kaks teed. Esiteks võiks uurida – mida ma selles essees pole veel maininud, küll aga praktiseerinud – Eesti ajaloo asemel lihtsalt Inglismaa, Prantsusmaa, Saksamaa või Itaalia ajalugu (seejuures oleks siis juba kellegi teise asi rahvuslike ajaloomudelite sobivust kooliõppes teaduslikult õigustada). Teiseks võiks, nagu ma olen siinses essees välja pakkunud, valida uurimiseks selliseid probleeme, mille puhul oleks Eesti teemadel midagi rahvusvahelisele diskussioonile lisada. Eesti ülejäänud ajalugu jäaks siis käsitlemata. Mingil juhul ei tasu aga loota, et rohkem kui peotäis välismaa spetsialiste hakkaks Eesti ajalugu pidama huvitavaks tema enese pärast.

Saksakeelsest käsikirjast tõlkinud
Vahur Aabrams

JÜRGEN BEYER (sünd 1965) on saksa ajaloolane ja folklorist. Ta on õppinud ajalugu, geograafiat ja rahvaluulet Tübingenis, Pariisis ja Kopenhaagenis, kaitses doktori-kraadi ajaloo alal Cambridge'i Ülikoolis (2001). Töötab alates 1999. aastast Tartu Ülikoolis (praegu vanemteadurina Tartu Ülikooli Raamatukogus), aga vahepeal ka Rootsis ja Taanis (hetkel Kopenhaageni Ülikooli Saxo-Instituudis). Peamine uurimisteema: varauusaja luterlike maade kultuurilugu, sh raamatulugu, ajalooline jutu-uurimine, ajalooline sotsioloogiline, mõisteajalugu. *Vikerkaares* on temalt varem ilmunud kaks arvustust (nr 7, 2001; nr 8/9, 2002).